

TÜRKİYE DİYANET VAKFI ANTALYA ŞUBESİ

ŞEHZÂDE
KORKUT
KİTABI

Editörler

Dr. Öğr. Ü. Muhammet Fatih DUMAN
Prof. Dr. Ahmet ÖGKE

ISBN

978-625-409-216-9

1. Baskı, 1.000 Adet
Ankara 2020

Adres

Akdeniz Üniversitesi Dumlupınar
Bulvarı 07058 Konyaaltı - Antalya / TÜRKİYE
e-mail: ilahiyat@akdeniz.edu.tr
Tel: 0 242 227 44 58

Baskı

TDV/İ

YEMİN MATEBAZDLIK TIC. İŞLETMESİ
BASIMEVİ | PRINTING HOUSE

Ostim OSB Mah. 1256 Cad. No:11
Yenimahalle / ANKARA

Tel: 0312 354 91 31 (pbx)

Faks: 0312 354 91 32

e-posta: bilgi@tdv.com.tr

© Bu kitabın yayım hakkı Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne aittir. 5846, 2936 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereği herhangi bir bölümü, resmi veya yazısı, yazarların, yayımcısının yazılı izni alınmadan tekrarlanamaz, basılamaz, kopyası çıkarılamaz, fotokopisi alınamaz, hiçbir biçimde, hiçbir yolla çoğaltılamaz ve dağıtılamaz. Yazıların ve görsellerin yasal sorumluluğu yazarlara aittir.

ŞEHZÂDE KORKUD'UN ELFÂZ-I KÜFR'Ü ŞERHEDERKEN AYETLERİ KULLANIMI VE BAŞVURDUĞU TEFSİR KAYNAKLARI

Eyüp YAKA*

Giriş

İnsanlığın hidayeti için gönderildiği birçok ayette vurgulanan Kur'ân'ın araştırılıp anlaşılması ve uygulanması yolunda nesiller boyunca büyük gayretler gösterilmiştir. İnsanın veya inanmanın Araplar dışında birçok farklı dil, ırk, din ve kültürden insanlar Kur'ân'a ilgi duymuş ve onunla bir şekilde ilgilenmiştir. Kur'ân'ın indiği dil ve toplumdan olmayan Selçuklu ve Osmanlılar da bu ilahi kitaba en büyük ilgi ve ihtimamı göstermiştir. Bu ilgi ve ihtimam ecdadımızın bütün kesimlerinde çok derin makes bulmuştur.

İlmi faaliyetlerin yapıldığı medreselerde ise Osmanlı'nın en güçlü dönemlerine Kur'ân'la ilgili Ebussuûd Efendi'nin (Ö.982/1574) *İrşâdu Akli's-Selîm'i*; en zayıf devrinde de Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın (1878-1942) *Hak Dini Kur'ân Dili* gibi dünya çapında çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bu Kur'ân çalışmaları sadece medreselerde değil devletin en alt kademesinden en üst birimine kadar devam etmiştir. Bu çalışmalar içinde devlet yönetiminde görev ve sorumluluk alacak şehzâdelerin eğitimine ise çok özel bir yer ve önem verilmiştir. Onlara sadece siyaset ve yönetim alanında değil sanat, edebiyat ve askerlik gibi hususlarda çok iyi eğitimler verilmekle kalınmamış; dini ilimlerde de çok derinlikli eğitimlere tabi tutulmuştur.

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir ABD.

Osmanlı gibi hem köklü devlet geleneğine hem de zengin bir kültür geçmişine sahip bir medeniyet, çok sağlam temellere dayanmaktadır. Bu temellerin başında ise İslam Dini ve medeniyet geleneği gelmektedir. Bu zengin birikim; Osmanlı toplumunun hem devlet adamları ve bürokrasisinde, hem de halk tabanında bütün yönleriyle etkili olmuş; gerçekten büyük alimler ve liderler yetişmiştir. Bunlardan birisi de devlet yönetimine namzet Şehzâde, Muhammed Korkud b. Ebî Yezîd b. Muhammed Murâd b. Muhammed b. Ebî Yezîd b. Murâd b. Orhan b. Osman (ö.919/1513)'dir.

Onun ve tüm Şehzâdelerin eğitime gösterilen özenin büyüklüğü ve çapı, yazdığı eserler incelendikçe daha net hale gelmektedir. Bu çalışmada Şehzâde Korkud'un elimizdeki birkaç eserinden biri olan "*Kitâbu şerhi elfâzi Küfr*" isimli kitabını inceledik. Bu araştırmada şu noktalar amaçlanmıştır:

1. Şehzâdenin Elfâz-ı Küfr'ü şerh ederken hangi ayetlere başvurduğu ve bunları kullanırken takip ettiği metotlarını tespit etmek.
2. Konuyu izah esnasında onun ayetlere verdiği anlamlar, yaptığı açıklamalar ve okumalarda başvurduğu tefsir kaynakları mevcuttur. Bu tefsir kaynaklarının özellikleri ve tefsir çeşitleri açısından nerede durduğunun tespiti yapılarak ayetlere hangi tefsir çeşidi yönünden izaha çalışıldığına bakmak.
3. Ayetleri izahta Arap dili başta olmak üzere diğer temel İslami ilimlere ne kadar başvurduğu ve böylece bu alanlardaki vukûfiyetini de incelemek.
4. Ayetlerden anlam ve delil çıkarırken hadislere ne derecede başvurduğu yanında Ulûmu'l-Kur'ân konularına değinip değinmediğine de bakmak. Böylece müellifin bu eserde Tefsir ve Kur'ân ilimleri hakkındaki görüşlerini de tespit etmek.

İnceleyeceğimiz eser hakkında tanıtıcı kısa bir bilgi vermek amacıyla şunları söylemek mümkündür:

Eser *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* ismiyle Süleymaniye Kütüphanesi, Aya-sofya, nr. 2289'da kayıtlı olup *Hâfizu'l-insân an lafzi'l-imân* adıyla da anılmaktadır ve 216 varaktan ibarettir¹. Kitabın yazımında kullanılan Nesh hattı oldukça özensiz bir harf karakterine sahiptir. Her varakın a. ve b. sütunlarında 17'şer satır bulunmakta ve bazı varakların kenarlarında

¹ Feridun Emecen, "Korkud Şehzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002) 26/205-207.

metin içindeki kelime, cümle veya konularla ilgili şerhler, ilaveler ve birtakım açıklamalar mevcuttur.

Müellif kitaba birinci bölümünde “İmanın Beyanı” başlığı ile başlıyor. Kitabı yazma sebebi olarak; yaşadığı asırda, arasında çoğunluğunu ilim talebelerinin oluşturduğu bir kitle ile din konusunda cahil zümrenin dillerine doladıkları Elfâz-ı Küfr’e şahit olmasını gösteriyor. Şehzâde bu konuyu ele alan tam ve doyurucu eserler olup olmadığını araştırmış fakat bu anlamda bir esere rastlamadığı tespitinde bulunuyor. Bu konuyu etraflıca ve tatmin edici bir çapta ele alan bir eser yazmayı ve bu eserde meseleyi tüm boyutlarıyla bir yere toplamayı, müşkil noktaları çözmeyi konuyu tafsilatlı olarak ortaya koymayı amaçladığını ifade ediyor.²

1. Başvurduğu Ayetler ve Kullanışı

Bu çalışmada Şehzâde Korkud’un Elfâz-ı Küfr’ü şerhederken tespit ettiği konularda kendi görüşlerini delillendirmek için başvurduğu Kur’ân ayetlerini ve bunları kullanırken takip ettiği metotlarını ele alacağız. Müellifin bahsettiği konulara -daha iyi anlaşılması için- başlıklar koyduk. Ayrıca kendisinin ayetlerden hangisinin tam metin olarak, hangisinin sadece konuyla ilgili kısmını verdiğiyse biz de aynen ona riayet edip ayet metinlerini buna göre verdik.

a. İmanın Tanımı ve Mahiyeti

Müellif eserin girişinde uzunca imanın tanımını incelemiş ve birçok alimden konuya dair tarifler ve görüşler aktarmıştır. Bu bağlamda imanın “amel ve ikrarın yanında Tasdik” olduğunu söylüyor, ayrıca Fahreddîn er-Râzî (ö.606) ile birçoklarının nakline göre selef alimlerinin de bu görüşte olduğunu söylüyor. Arkasından da konuya dair şu ayeti delil getiriyor³:

{ إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ } { الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ } { أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَمَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ }

“Mü’minler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. O’nun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların

² Şehzâde, Muhammed Korkud b. Ebî Yezîd b. Muhammed Murâd b. Muhammed b. Ebî Yezîd b. Murâd b. Orhân b. Osman, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2289), 2a-b.

³ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 9b-10b.

“Ey Resûl! Kalpleri iman etmediği halde ağızlarıyla «inandık» diyen kimselerden küfür içinde koşuşanlar (ın hali) seni üzmesin...”⁹

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمْ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَأَمْتَحِنُوهُنَّ اللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِهِنَّ

“Ey iman edenler! Mü’min kadınlar muhacir olarak size geldiklerinde, onları imtihan edin. Allâh, onların imanlarını daha iyi bilir....”¹⁰

Ayrıca müellif bu ayetleri imanın mücerred tasdik olduğunu, yeterli bilgiye ve amele ihtiyaç olmadığını ve imanın yerinin de kalp olduğunu tercih etmesinin en genel delilleri olarak sunmuştur.¹¹ Bu kanaatini desteklemek için şu hadisleri zikretmiştir:

Ümmü Seleme (ra) anlatıyor: Rasulullâh (sav) en çok şu duayı yapardı:

ثَبَّتْ قَلْبِي عَلَي دِينِكَ يَا مَقْلَبِ يَا **“Ey kalpleri çeviren, kalbimi dinin üzerine sabit kıl!”¹²**. Bir savaşta **Lâ İlâhe İllellâh** diyen birini öldüren Üsâme b. Zeyd’e Rasulullâh (sav): Kalbini yardım mı? diye söylemesi¹³, Ebu Saîd el-Hudrî’den rivayete göre Rasulullah (sav); “kalbinde zerre miktarı iman bulunan kimse Cehennemden çıkacaktır.” demiştir.¹⁴

Müellif: “bu delillere göre imanın yerinin kalp olması, onun dindeki anlamının da “tasdik” olmasını gerektirir. Çünkü iman sözlükte de aynı anlamdadır.” dedikten sonra “eğer dindeki anlam, sözlükteki anlamın dışında olsaydı o zaman Allâh Taâlâ Araplara hitab etmemiş olurdu ki bu da ... **“Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki,...”¹⁵**

⁹ el-Mâide, 5/41.

¹⁰ el-Mümtehe, 60/10; Bkz. Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 10b. – 11a.

¹¹ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 10b.

¹² Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmîzî, *Süneni’t-Tirmîzî*, thk. Beşşâr İvâd Ma’rûf, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, (Beyrut: 1998), “Kader”, 2140.

¹³ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim, *el-Câmiu’s-sahîh*, nşr. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, (Beyrut: 1971), “İman”, 158; Ebû Abdillâh b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünen*, thk. Ahmed Şemseddin, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut: 1971), “Fiten”, 3930; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen-i Ebî Dâvud*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, el-Mektebetü’l-Asriyye, (Beyrut: ts.), “Cihâd”, 2643.

¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrahim el-Cu’fi el-Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, thk. Mahmûd Hasan Nassâr, nşr. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, (Beyrut: 1971), “İman”, 44; Müslim, “İman, 320”; Tirmîzî, “Sıfat-ı Cehennem”, 2598.

¹⁵ İbrâhîm, 14/4.

إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ *"Anlayasınız diye biz onu Arapça bir*

Kur'an olarak indirdik."¹⁶

بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ *"Açık parlak bir Arabi lisan ile"¹⁷ ayetlerine göre batıldır. Zira eğer Araplara kendi dilleriyle hitap edilmeseydi bu hitaptan kastedileni anlamazlardı, böyle bir şey ise peygamber göndermenin hikmetine terstir ki bu da batıldır."¹⁸ sonucuna varmaktadır.*

İmanda salt bilginin yeterli olmadığını aksine -başka bir şeyin etkisine gerek olmaksızın- mutlaka "Tasdik" in zaruri olduğunu söyleyen Şehzâde buna da 'kafirlerden bir kısmının hakkı hakikati bildiğini fakat sırf inat ve kibrinden dolayı tasdik etmeyişi' sebep gösteriyor ve konuya dair de şu ayetleri delil getiriyor:

الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ آبَاءَهُمْ وَإِنَّ فَرِيقًا مِّنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ
الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ

"Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (Peygamberi) oğullarını tanıdıkları gibi tanır. Böyle iken içlerinden birtakımı bile bile gerçeği gizlerler."¹⁹

وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ } ...

"...Şüphesiz kendilerine kitap verilenler, bunun Rabblerinden (gelen) bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allâh, onların yaptıklarından habersiz değildir."²⁰

{ وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا } ...

"Kendileri de bunların hak olduklarını kesin olarak bildikleri hâlde, sırf zalimliklerinden ve büyüklük taslamalarından ötürü onları inkâr ettiler..."²¹

Büyük günahlardan olan "kasten öldürme" fiilini işleyen bir kişide hala imanın bulunduğunu ve salih amelin zıddı halinde de imanın

¹⁶ Yûsuf, 12/2.

¹⁷ eş-Şuarâ, 26/195.

¹⁸ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* (Ayasofya, 2289), 11b.

¹⁹ el-Bakara, 2/146.

²⁰ el-Bakara, 2/144.

²¹ en-Neml, 27/14; Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* (Ayasofya, 2289), 12b.

mevcudiyetini ispat etmektedir. Zira Kısas ayetinde Allâh Taâlâ: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى ... {

*“Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı...”*²² şeklinde hitab etmiştir. Burada Allâh Taâlâ Kısas cezasını hakedenleri “Müminler” diye tesmiye etmiştir. Bu da amel-i salihin zıddı olan kasten öldürmede bile imanın varlığına delalet etmektedir. Ayrıca وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَت إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى ... { *“Eğer inanlanlardan iki grup birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltin. Eğer biri ötekine karşı haddi aşarsa...”*²³ ayetinde Allâh Taâlâ, zulüm ve isyan durumunda bu fiili yapanları da mümin olarak isimlendirmiştir.²⁴

b. Yeis/Ümitsizlik Halinde İman

Müellif, konuya dair حَصَرَ إِذَا حَضَرَ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّى إِذَا حَضَرَ لَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْآنَ وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كَفَارًا أُولَئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا { *“Yoksa günah işleyip de kendisine ölüm gelince: “İşte ben şimdi tevbe ettim.” diyen kimselerin tevbesi kabul edilmez. Kâfir olarak ölenlerin de tevbeleri kabul edilmez. İşte bunlara ahirette can yakıcı bir azap hazırlamışsınızdır.”*²⁵ ayetinin tam metnini almış ve yeis halindeki fâsıkın tevbesinin kabul edilmeyeceğine çok açık bir delil olarak göstermiştir. Ayrıca ayetin وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كَفَارًا kısmı için de şu değerlendirilmede bulunmuştur: Ayetteki bu cümlenin iki yönü vardır: 1. Bunun anlamı “kafirliği devam ederken kendilerine ölüm yaklaşanlar” demektir. Ben de bu ayet, kafirin yeis anında küfründen dolayı tevbesinin kabul olmayacağına delildir diyorum. 2. Diğer bir mana ise “kafirler küfür üzere ölseler ve ahirette tevbe etseler, tevbeleri kabul edilmez.”²⁶

Şehzâde yeis halinde yapılan tevbe konusuna bir ayet parçasıyla giriyor ve şunları söylüyor:

²² el-Bakara, 2/178.

²³ el-Hucurât, 49/9.

²⁴ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* (Ayasofya, 2289), 13b.

²⁵ en-Nisâ, 4/18.

²⁶ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* (Ayasofya, 2289), 28a.

{... فَالْمَ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيْمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا ...} **"Fakat azâbımızı gördükleri zaman inanmaları, kendilerine fayda vermedi..."**²⁷

"Ben derim ki bu ayet, yeis anında diğer günahlardan tevbesinin kabulüne delaleti açık değildir. Çünkü kişi mutlak (genel) olarak bazı günahlardan vazgeçebilir ve o halde bu günahlar, yeis halinde tevbesi kabul edilmeyecek olan küfür (inkar) içine nasıl dahil edilebilir? Üstelik Allâh Taâlâ'nın Firavun'u şu sözleriyle tavsif ettiği ayetleri varken:²⁸

{... حَتَّىٰ إِذَا أَذْرَكَهُ الْغَرَقُ قَالَ آمَنْتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي آمَنْتُ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ} {الآن وَقَدْ عَصَيْتَ قَبْلُ وَكُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ}

"...Nihayet boğulmak üzere iken, "İsrailoğulları'nın iman ettiğinden başka hiçbir ilâh olmadığına inandım. Ben de müslümanlardayım" dedi. Şimdi mi (iman ettin)! Halbuki daha önce isyan etmiş ve bozgunculardan olmuştun."²⁹

Müellif, Firavun'un yeis halindeki tevbesinin kabul edilmeyeceğine bu ayetten daha açık şu ayetlerin delalet ettiğini söylemiş ve akabinde de Kâdî Beydâvî'den (ö.685/1286) ayetin izahına dair el-Kâdî lakabıyla motamot iktibaslar yapmıştır³⁰:

{إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَأَتْهُ فَاتَّبَعُوا أَمْرَ فِرْعَوْنَ وَمَا أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ} {يَقْدُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَأَوْرَدَهُمُ النَّارَ وَيُسَّسُ الْوُرْدَ الْمُرْوَدُ}

"Firavun'a ve onun ileri gelenlerine; onlar, Firavun'un emrine uydular. Oysa Firavun'un emri akıllıca değildir. Firavun, kıyamet gününde kavminin önüne geçecek ve onları ateşe götürecektir. Ne kötü varış yeridir orası!"³¹

Bu ayet Firavunun cehenneme gireceğine çok açık şekilde delalet etmektedir. Fakat bunun yanısıra işin sonunda iman etmiş ve herhangi bir günah işlemeyen de ölmüş kişinin de –imanının kabul edildiği takdirine göre- Cehenneme girmeyeceğine bu ayet delalet etmektedir. Sonuçta da şu ortaya çıkar ki; onun Cehenneme girmesinin nedeni imanının kabul edilmemesinin ve imanının kabul edilmemesinin de tek sebebi yeis

²⁷ el-Gâfir, 40/85.

²⁸ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 28a.

²⁹ Yûnus, 10/90-91.

³⁰ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 28b. Bkz. Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdülâh b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, (Beirut: Dâru'r-rişid, 2000), 1/ 148.

³¹ Hûd, 11/97-98.

halindeki mecburiyetten iman etmesidir ve bu da yeis halindeki imanın mutlak olarak makbul olmamasını gerektirir. Bu sonuç şu ayetlere göredir: {حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ} {الْعَلِيِّ أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا: إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا...}

“Nihayet onlardan (müşriklerden) birine ölüm gelip çattığında: «Rabbim! der, beni geri gönder;». «Ta ki boşa geçirdiğim dünyada iyi iş (ve hareketler) yapayım.» Hayır! Bu onun ağzından çıkan (boş) bir laftan ibarettir...”³²

Müellif ayetin konuya delalet yönünü açıklarken هُوَ قَائِلُهَا kısmına şöyle anlam vermiştir: “Bu söz o anda bir fayda vermez, yanında tevbe de olsa! Zira tevbeden ancak şunu kastediyoruz; Tevbe, yapılan günaha pişmanlık duymak ve bunu pişman olmak niyetiyle yapmak.”³³

{وَأَنْفِقُوا مِنْ مَا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ} {وَلَنْ يُؤَخِّرَ اللَّهُ نَفْسًا إِذَا جَاءَ أَجَلُهَا...}

“Herhangi birinize ölüm gelip de, “Ey Rabbim! Beni yakın bir zamana kadar geciktirsen de sadaka verip iyilerden olsam!” demeden önce, size rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allâh yolunda harcayın. Allâh, eceli geldiğinde hiçbir kimseyi asla ertelemesiz...”³⁴

Müellif bu ayetin delalet yönüne şu anlamı vererek işaret etmiştir: “Zahiri anlam şudur: Ayetin رَبِّ فَيَقُولُ kısmından sonuna kadarki kısmını kişi, ölümün kesinliğini anlayıp sekerât halindeyken infak etmemesine ve salihlerden olmamasına duyduğu pişmanlıktan söylemiştir. Bir de şüphesiz ki bu pişmanlık ihtiyari (isteyerek) değil o andaki mecburiyetten ortaya çıkmıştır. Bu durumdaki kişiye cevaben gelen ayetteki وَلَنْ يُؤَخِّرَ اللَّهُ cümlesinden sonuna kadarki kısmı şu anlamda olduğu çok açık/ nettir: ‘O anda bu kişinin infâka dair kaçırdığı fırsatları tedarik edeceği ve salihlerden olacağı bir zaman hayatta kalabilme istekleri kabul edilmeyecek. Bu da bu konulara pişmanlığın faydasız olmasını gerekli kılmaktadır. Çünkü eğer bu pişmanlık fayda verseydi -konuya dair geçenlerden dolayı- o zaman infak ve salihlerden olma fırsatını kaçırmaması bu kişiye

³² el-Müminûn, 23/99-100.

³³ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* (Ayasofya, 2289), 28b.

³⁴ el-Münâfikûn, 63/10-11.

zarar vermezdi ve o zaman Allâh Taâlâ'nın o kişinin isteğine bu cümle ile cevap vermesi güzel/uygun olmazdı. Bu takdire göre bu cevabın faydasız boş bir söz olması ise asla caiz olmaz Zira belîğ bir sözde boş ve anlamsız ifadelerin bulunması caiz değildir, hele hele edebiyatçıların benzerini getirmekten aciz kaldığı bir sözde böyle bir şey hiç mümkün değildir.”³⁵

Şehzâde burada tevbeyle bir tanımlama yapmış, konuyla ilgili zikrettiği ayete anlam vererek eceli gelmiş birinin pişmanlığı ve hayata dönüş isteğinin faydasız olduğunu belirtmiş, eğer fayda verseydi “*Allâh, eceli geldiğinde hiçbir kimseyi asla ertelemez....*” cümlesinin Kur’ân’ın mucize belâğatına uygun düşmeyeceğini söyleyerek dil mantığı üzerinden bir fikir yürütmüştür.

c. Allâh’ı Tanıma Yolları ve Vücûbiyeti

Bu başlık altında müellif Allâh Taâlâ’yı tanımanın önemli olduğuna vurgu yapmış ve küfre düşmek dahil birçok sapmanın sebebinin O’nu tanıyamamak olduğunu iş’ar etmiştir. O’nu doğru ve sağlıklı tanımanın ancak doğru ve sağlam yollarla olabileceğini göstermek için bazı yöntemleri ayetlerden deliller zikrederek tespit etmeye çalışmıştır. Hatta bunu yapmanın vacipliğine de ayetlerle ayrıca dikkat çekmiştir:

“Allâh Taâlâ’yı, sıfatlarını, fiillerini tanımanın bazı metotları ve insanların bunlara iman etmesinin vücûbiyetini gösteren bir takım deliller vardır. Bunlar arasında iki tanesi en kuvvetlidir ve bunlarda da en önemli yöntem **İbret Nazar**’ı ile çok iyi araştırıp ve düşünmektir. Bunu yaparken ayet ve hadislerle istidlal etmek gereklidir. Allâh’ı tanımada bu yöntemin vücûbiyetine şu ayetler delalet etmektedir:

{ قُلْ اَنْظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضِ... } “*De ki: “Göklerde ve yerde neler var, bir baksanıza!...”*”³⁶

{ فَانظُرْ اِلَى اَنْارِ رَحْمَةِ اللّٰهِ كَيْفَ يُحْيِي الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا... } “*Allâh’ın rahmetinin eserlerine bak! Yeryüzünü ölümünden sonra nasıl diriltiyor...”*”³⁷

Bu ayetler, Yaraticının delili ve sıfatları hakkında ibretle bakıp araştırmayı emretmekte ve bunun vacipliği hususunda da cumhurun ittifakı vardır.³⁸

35 Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 29a.

36 Yûnus, 10/101.

37 er-Rûm, 30/50.

38 Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 49b.

Müellif burada yorum yapmaktan ziyade kendi fikrini desteklemek için ayetlerin ilgili bölümünü alıp kullanmıştır. Ayrıca Allâh'ı, fillerini ve sıfatlarını tanıma yolu olarak NAZAR (ibretle bakma) metodunu zikretmiş, bunun vücûbiyetine delil olarak da içinde bu kelimenin geçtiği ayetleri zikretmiştir. Ayrıca bu konudaki bir görüşü de şöyle eleştirmiştir:

'Allâh'ı tanımak, ancak bu konudaki delillere ibret nazarı ile bakıp araştırmakla tamamlanır; hatta ortada fitraten zaruri bir durum yoksa bazen taklit ile de tamamlanabilir.' görüşünü kabul etmiyoruz: Çünkü bunun böyle olmadığına şu ayetlerde işaret vardır ve hatta bu ayetler bu konuyu çok net şekilde açıklamaktadır:

{ ... أَفِي اللَّهِ شَكٌّ ... } *"...Allâh hakkında şüphe mi var?..."*³⁹

{ وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولَنَّ اللَّهُ ... } *"Andolsun, onlara kendilerini kimin yarattığını sorsan elbette, "Allâh" derler..."*⁴⁰

{ قُلْ مَنْ يُنَجِّيكُمْ مِنْ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً لَئِنْ أَنْجَانَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ }

"De ki: "Sizler, açıktan ve gizlice O'na 'Eğer bizi bundan kurtarırsa, elbette şükredenlerden olacağız' diye dua ederken, sizi karanın ve denizin karanlıklarından (tehlikelerinden) kim kurtarır?"⁴¹

Buradaki ilk iki ayetin ilgili kısmını diğer ayetin de tamamını vermiştir. Ayrıca konuyla ilgili şu hadisi de zikretmiştir⁴²: **"Her doğan İslam fıtratı üzere doğar. Eğer ebeveyni Yahudi ise onu Yahudi, Hıristiyan ise Hıristiyan, Mecusi ise Mecusi yapar."**⁴³

d. İmanın Artması-Eksilmesi

Kur'ân ve sünnetin zahirine göre iman artar ve eksilir. Bunu delilleri şu ayetlerdir:

{ ... وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا ... } *"...O'nun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır..."*⁴⁴

39 İbrahim, 14/10.

40 ez-Zuhuruf, 43/87.

41 el-En'âm, 6/63.

42 Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 54b.

43 Buhârî, "Cenâiz", 1385; Müslim, "Kader", 2658; Ebû Dâvud, "Sünnet", 4714: Tirmîzî, "Kader", 2138.

44 el-Enfâl, 8/2.

{... وَبَزَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا...} “... *iman edenlerin imanı artsın...*”⁴⁵

{... وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا...} “... *Bu, onların ancak imanlarını ve teslimiyetlerini artırmıştır...*”⁴⁶

{... فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فزَادَتْهُمْ إِيمَانًا...} “...*İman etmiş olanlara gelince, inen sûre onların imanını artırmıştır...*”⁴⁷

{... هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ...} “*O, inananların imanlarını kat kat artırmaları için kalplerine huzur ve güven indirendir...*”⁴⁸

Müellifin burada da zikrettiği ayetlerin tamamını değil konuyla ilgili kısmını aldığını görmekteyiz. Bu ayetlerin anlaşılmasına dair herhangi bir yorumda bulunmuyor ve sadece son ayette geçen “es-Sekîne” kelimesini önemli bir kelimacı olan Safiyyüddîn el-Hindî (ö.715/1315)’nin *ez-Zübde* isimli eserindeki açıklamalarını aktararak izaha çalışmıştır: “es-Sekîne’den murad; Tuma’nîne/tatmin olmak, kalbin yatışıp ikna olması ve doyunluktur.” Nitekim Allâh Taâlâ’nın kendisine “*iman etmedin mi? sorusuna Hz. İbrahim’in (as) “kalbimin tatmin olması için”*”⁴⁹ diye cevap vermesi buna delildir.” dedikten sonra konuya dair birkaç hadis rivayeti aktarıp meseleyi delillendirmiştir.⁵⁰

Tâat ve ibadetle imanın arttığına dair alimlerin görüşlerine ve gösterdikleri delillerine katıldığını ifade ettikten sonra kendisi de Ebû Hüreyre’den rivayet edilen şu hadisi nakletmiştir: Rasulullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Mümin bir günah işlediğinde kalbinde siyah bir nokta oluşur. Şayet tevbe ve istiğfar ederse kalbi tertemiz olur, eğer günaha devam ederse bu siyahlık artar, ta ki bütün kalbi kaplar. İşte bu, Allâh Taalâ’nın كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ

{ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ } “*Hayır hayır! Fakat onların kazançları kalplerinin üzerine pas bağlamıştır.*”⁵¹ ayetinde söylediği ‘er-Rân / kir – pas’ dır.”⁵²

45 el-Müddessir, 74/31.

46 el-Ahzâb, 33/22.

47 et-Tevbe, 9/124.

48 el-Fetih, 48/4.

49 el-Bakara, 2/260.

50 Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 58a.

51 el-Mutaffifin, 83/14.

52 İbn Mâce, “Zühhd”, 4244; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsne'd*, thk. Şuayb el-Arnaûd, Müessesetü'r-Risale (Beyrut: 2001), 7952.

Küfür en büyük günahdır ve bundan dönüp tevbe etmek ise büyük bir hasenedir. Çünkü kalbin temizliği bununla ortaya çıkar ve hiç şüphesiz öncesinde küfrün bulunmadığı bir imanın da semeresi / meyvesi çok büyük bir hasenedir, zira {... إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ...} **“Çünkü iyilikler kötülükleri giderir...”**⁵³ Dolayısıyla iyiliklerin de tevbe ve istiğfar gibi kalpte oluşan günahı temizlediğinde hiç şüphe yoktur.⁵⁴ Bu ifadeleriyle de müellif tâat ve ibadetlerin imanın artışıdaki etkisinden başka tevbe/istiğfarın da rolüne dikkat çekmiştir.

Şehzâde konuyu biraz daha açarak imanın artmasının keyfiyet açısından olduğunu söylemiş ve bu görüşüne delil olarak da daha önceki konularda zikrettiği şu ayetlerin ilgili yerlerini tekrar zikretmiştir: هُوَ } **“O, inananların imanlarını kat kat artırmaları için kalplerine huzur ve güven indirendir....”**⁵⁵

{... وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا ...} **“O'nun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır...”**⁵⁶ وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ ...} **“Hayır (inandım) ancak kalbimin tatmin olması için” demisti.**⁵⁷ Bu ayetler imanın keyfiyet açısından arttığını gösteren çok sarih delillerdir.⁵⁸

İmanda muteber olanın cezm (kesin kararlılık) olduğuna fakat en küçük bir tereddüt sahibi kişinin de kafirliği konusunda bazı ayetleri delil getirmiştir: {وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ...} **“Eğer kulumuza (Muhammed'e) indirdiğimiz (Kur'an) hakkında şüphede iseniz, haydin onun benzeri bir sûre getirin ve eğer doğru söyleyenler iseniz...”**⁵⁹ Müellif bu ayete şu yorumu yapıyor:

53 Hûd, 11/114.

54 Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 60b.

55 el-Fetih, 48/4.

56 el-Enfâl, 8/2.

57 el-Bakara, 2/260.

58 Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 65a.

59 el-Bakara, 2/23.

Ayetteki رَبِّ kelimesinin nekre gelmesi, en küçük şüphenin küfür olduğunu iş'âr etmektedir. Ayrıca وَلَكِنْ لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِي ... ayetindeki Allâh Taâlâ'nın أَوْلَمْ تُؤْمِنُ ifadesi, ölümlerin tekrar diriltilmesinde İbrahim'in (as) tereddüdünü izale olduğu vehmini hatırlatan bir sorudur. İbrahim (as) örneği, imanda en küçük tereddüdün bile olamayacağına bir örnektir. Netice olarak en küçük bir tereddüt küfre yol açma imkanı verince bu durumun iman için zararlı olduğu bilgisi ortaya çıkar.

Konuyla ilgili başka bir ayet de şöyledir: مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيْمَانِهِ إِلَّا: { مَنْ أَكْرَهُ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيْمَانِ ... }
*"Kalbi imanla dolu olduğu hâlde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allâh'ı inkâr eden ve böylece göğsünü küfre açanlara..."*⁶⁰

Şu ayetin de konuya delaleti hiç gizli değildir: *"İmanda muteber olan; itmi'nân ve -zayıf bile olsa (imanın) zıddını akla getiren- zansız kesin bir kararlılıktır."*⁶¹

{وَأَنْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنْ امشُوا وَاصْبِرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ} {مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي الْمِلَّةِ الْآخِرَةِ إِنْ هَذَا إِلَّا اخْتِلَافٌ} {أُنزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْ ذِكْرِي بَلْ لَمَّا يَدُوقُوا عَذَابَ}

*"İçlerinden ileri gelenler, "Gidin, ilâhlarınıza tapmaya devam edin. İşte bu istenen şeydir. Biz bunu son dinde (en son dinî inanışlarda) duymadık. Bu ancak bir uydurmadır. O zikir (Kur'an) içimizden ona mı indirildi?" diyerek kalkıp gittiler. Hayır, onlar benim Zikrimden (Kur'an'dan) şüphe içindedirler. Hayır, henüz azabımı tatmadılar."*⁶²

Müellif bu ayetlerin tamamını kullanmıştır ve 8. ayetin بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْ ذِكْرِي بَلْ لَمَّا يَدُوقُوا عَذَابَ *"Hayır, onlar benim Zikrimden (Kur'an'dan) şüphe içindedirler. Hayır, henüz azabımı tatmadılar."* kısmı için "şüphesiz bu şekk / şüphe; onların başlarına azabın inmemesinden meydana geldiğini göstermekte ve aynı zamanda bu ayet, onların şüphelerinin küfür olduğu konusunda da çok açıktır." şeklinde bir açıklama yapmıştır.

60 en-Nahl, 16/106.

61 Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 6 a.

62 Sad, 38/6-8.

Bu açıklamadan sonra bir ayetin tamamını zikrettiği kullukla ilgili bir başka konuya geçiyor:

{ وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ } **“Ben cinleri ve insanları, ancak**

bana kulluk etsinler diye yarattım.”⁶³ “Denildi ki لِيَعْبُدُونِ cümlesi; ‘beni tanısınlar diye’; yine denilmiştir ki “Beni ta’zim etsinler ve yaratıklarına şefkat etsinler diye” anlamına gelir. Çünkü bu iki nokta (yani Allâh’ı tazim ve mahlukata şefkat); şartlar, rükünler, zaman, mekan, azlık, çokluk, şekil, hüküm bakımından değişseler bile ibadetler şeriorsız/şeriat dışında olmaz. Allâhu âlem o zaman mana şöyle olur: Her ümmet, keyfiyetlerini emrettiğim şekilde her zaman sadece Bana ibadet etsinler diye...”⁶⁴

Görüldüğü gibi burada müellif, kendi görüşlerini teyid için ayetleri zikretmiş ve bunu yaparken de ayetlerin tamamını veya sadece konuyla ilgili kısmını zikretmiştir. Ayrıca az da olsa ayetlerin izahına gitmiş, bazı kavram ve lafızların izahına da gayret etmiştir. Bunları yaparken özellikle Fahreddîn er-Râzi (ö.606/1210) ve Beydâvî (ö.685/1286) gibi dirâyet tefsirlerinden görüşler aldığı gibi Kalam alimlerinin eserlerine de başvurmuştur.

Müellif, Zann-ı Gâlib’in ilim olduğunu söyleyip şu ayetin ilgili yerini alarak görüşüne delil getirmiştir: **“... فَإِن عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ...”** { **...Eğer siz onların inanmış kadınlar olduklarını anlasanız, onları kâfirlere geri göndermeyin...”**⁶⁵ Bundan maksat zann-ı gâliple imandır. Çünkü iman, müctehidin muttali olması imkansız zannî bir durum / iştir. Ayrıca şu ayette zann, ilim anlamında da kullanılır:

{ وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خُلِفُوا حَتَّى إِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنْفُسُهُمْ وَظَنُّوا أَنْ لَا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ }

“Savaştan geri kalan üç kişinin de tövbelerini kabul etti. Yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmiş, vicdanları da kendilerini sıktıkça sıkmış, böylece Allâh’(ın azabın)dan yine O’na sığınmaktan başka çare olmadığını anlamışlardı. Sonra (eski hâllerine) dönsünler diye, onların tövbelerini de kabul etti. Şüphesiz Allâh, tövbeyi

⁶³ ez-Zâriyât, 51/56.

⁶⁴ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 66b.

⁶⁵ el-Mümtehine, 60/10.

çok kabul eden ve çok merhamet edendir."⁶⁶ Bu ayette zikredilen mana; mutlaka inanılması gereken iman demektir."⁶⁷

Ayet kullanımlarına bir başka örnek de Allâh'a dönüşün konu edildiği aşağıdaki ayetlere anlamlar vererek bu dönüşün vasıtalarını da şöyle izah etmiştir: "

{ وَأَنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الْمُنْتَهَىٰ } **"Ve şüphesiz en son varış Rabbinedir."**⁶⁸

Allâhu âlem bunun manası şöyledir: Bütün insanların en son varacağı yer Allâh'tır; dönüşleri -istedikleri hayatla da olsa istemedikleri ölümle de olsa- Allâh'adır.

{ ... أَلَا إِلَىٰ اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ } **"...Dikkat edin, bütün işler sonunda Allâh'a döner."**⁶⁹

{ كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ } **"Her can ölümü tadacaktır. Sonra bize döndürüleceksiniz."**⁷⁰ Yani bu dönüş, sıradan vasıtalarla veya ölümle ilgili dünyevî şeylerle olacaktır."⁷¹

e. Akla Gelenlerin Sorumluluğu

Şehzâde, insanın gönlüne gelen birtakım olumsuz düşüncelerin dini sorumluluk açısından nerede durduğu hususunda da değerlendirmelerde bulunmuş ve eserinin tamamında yaptığı gibi burada da aldığı ayetlerin çoğunun bazen konuyla ilgili kısmını bazen de tamamını zikretmiştir:

"Akla gelen nefsin fısıltıları, istekleri ve heyecanı konusuna gelince; bütün bunlar ihtiyâr/istem içine girmez ve teklif-i mâ lâ yutâk olan ceza

(sorumluluk gerektirmeyen) şeylerdir. Çünkü şu أَنْفُسِكُمْ مَا فِي أَنْفُسِكُمْ

{...} وَأَوْ تَخْفَوْهُ يُحَاسِبِكُمْ بِهِ اللَّهُ...}

"...İçinizdeki ni açığa vursanız da, gizleseniz de Allâh sizi, onunla sorguya çeker ..."⁷² ayet nazil olunca Sahabeden bir grup Rasulullah (sav)'e geldiler ve dediler ki: Allâh Taâlâ bize gücümüzün yetmediği şeyler

66 et-Tevbe, 9/118.

67 Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 67a-b.

68 en-Necm, 53/42.

69 eş-Şûrâ, 42/53.

70 el-Ankebût, 29/57.

71 Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 80b.

72 el-Bakara, 2/284.

yüklüyor, hiçbirimizin gücünün yetmediği şeyler kalbimize geliyor sonra da bunlar hesaba çekilecek. Rasulullah (sav) da: Keşke İsrailoğullarının dediği gibi “işittik ve itaat ettik” deseydiniz” buyurdu. Onlar da “işittik ve itaat ettik” dediler ve bunun üzerine Allâh Taâlâ bu sıkıntıyı şu sözlerle kaldırdı: { ... لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا ... } **“...Allâh, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar...”**⁷³ Müslim bu hadisi Ebû Hüreyre (ra) ve İbn Abbâs (ra)’tan rivayet etmiştir.⁷⁴ Burada müellifin aldığı hadisin ravisini ve geçtiği kaynağı zikretmesi de onun ilmi ciddiyetini göstermesi açısından önemlidir.

İblis ve vesvese hakkında görüşlerini aktarırken aşağıdaki ayeti bir başka ayetle şöyle izah etmiştir:

{ إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ }

“Şüphesiz ki Allâh’a karşı gelmekten sakınanlar, kendilerine şeytandan bir vesvese dokunduğu zaman iyice düşünürler (derhal Allâh’ı hatırlarlar da) sonra hemen gözlerini açarlar.”⁷⁵ Müellif burada ayetin tamamını kullanmış ve ayetin manasını şu ayeti zikrederek açıklamış: } { مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ } **“o sinsi şeytanın şerrinden,”**⁷⁶ Şeytan insanın kalbi üzerinde çöreklenmiştir, o Allâh’ı zikredince hemen gizlenir, zikirden gaflet edince tekrar insanın kalbi üzerine yayılır (çöreklenir)⁷⁷ Bu konu ve aynı ayetler eserin 104 b.’de tekrar edilmiştir.

İblis’in kimliği ve mensubiyeti hakkında da şu ayetin ilgili kısmını almış ve şunları söylemiştir:

{ ... كَانَ مِنَ الْجِنِّ ... } **“...İblis ise cinlerdendi...”**⁷⁸ Bu cümlenin manası şudur: İblis, Cenneti korumakla görevli meleklerdendi. Ayrıca denildi ki İblis, Cennette görev yapan meleklerdendi, ateşten yaratılmış ve kendisine cin ismi verilmiş bir gurup melek vardı, İblis de bunlardan biridir.

Bunun delili ise Allâh Taâlâ’nın şu sözleridir: { ... وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نِجَابًا ... } **“Allâh ile cinler arasında da nesep bağı kurdular...”**⁷⁹

⁷³ Müslim, “İman”, 199; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9344.

⁷⁴ el-Bakara, 2/286; Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* (Ayasofya, 2289), 84b.

⁷⁵ el-Ârâf, 7/201.

⁷⁶ en-Nâs, 114/4.

⁷⁷ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* (Ayasofya, 2289), 87a.

⁷⁸ el-Kehf, 18/50.

⁷⁹ es-Sâffât, 37/158; Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* (Ayasofya, 2289), 93a.

Her iki örnekten de hareketle onun, rivayet tefsiri ilkelerinden olan ayeti ayetle izah etme metodunu kullandığını söylemek mümkündür.

f. Cennetin Sonsuzluğu

Müellif Cennet ve nimetlerinin devamına dair Kitaptan delili olarak

{ مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعِدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أُكْلُهَا دَائِمٌ وَظِلُّهَا تِلْكَ عُقْبَى

{ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَعُقْبَى الْكَافِرِينَ النَّارُ } *"Allâh'a karşı gelmekten sakınanlara va'dolunan cennetin durumu şudur: Onun içinden ırmaklar akar, yemişleri ve gölgeleri devamlıdır. İşte bu, Allâh'a karşı gelmekten sakınanların sonudur. İnkâr edenlerin sonu ise ateştir."*⁸⁰ ayetinin tamamını veriyor ve şöyle diyor: "ben diyorum ki, Cennetin yemişleri devamlı olunca diğer nimetleri de devam etmektedir. Burada bir fark olduğunu söyleyen hiç kimse yoktur ve Cennetin yemişleri devamlı olunca bunları yiyenler ve Cennetin nimetlerinden faydalanan da daimi olacaktır. Bu ayrıca kafirlerin azabının da devamlı olduğunu göstermektedir. Çünkü Allâh Taâlâ bunun (kafirlerin azabının) karşılığı olarak Cennet nimetlerini zikretmiştir."⁸¹

Bunlardan başka Cennet Ehlinin bir mekanının olduğu hakkında ise şu ayetlerin tamamını zikretmiştir:

{ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا } { خَالِدِينَ

{ فِيهَا لَا يَبْغُونَ عَنْهَا حِوَلًا } *"Şüphesiz, inanıp yararlı işler yapanlara gelince, onlar için içlerinde ebedî kalacakları Firdevs cennetleri bir konaktır. Oradan ayrılmak istemezler."*⁸²

"Ayette geçen خَالِدِينَ kelimesi ebediyeti gerektirmektedir. Çünkü sözlükte HULÛD; sonu olmayan bekâ (kalıcılık) anlamına gelmektedir. İşte bu yüzden Cennet'e bu kelime isim verilmiş ve Cennetle Cehennem de "Dâru'l-Huld" diye isimlendirilmiştir. Buradaki 'uzun kalış' anlamından ancak bir engelden dolayı dönülür ki ortada böyle bir mani de yoktur.

Zaten ayetteki لَا يَبْغُونَ عَنْهَا حِوَلًا *"Oradan ayrılmak istemezler"* ifadesi de buna delalet etmektedir. Bunlardan başka hem Cennetlikler hem de Cehennemlikler hakkında şu ayetleri zikretmiştir:

⁸⁰ er-Ra'd, 13/35.

⁸¹ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 119a.

⁸² el-Kehf, 18/107-108.

{ الَّذِينَ آمَنُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا مُسْلِمِينَ } { ادْخُلُوا الْجَنَّةَ أَنْتُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ تُحْبَرُونَ }
 { يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ وَأَكْوَابٍ وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ وَأَنْتُمْ
 فِيهَا خَالِدُونَ } { وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ } { لَكُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ كَثِيرَةٌ
 مِنْهَا تَأْكُلُونَ } { إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي عَذَابٍ جَهَنَّمَ خَالِدُونَ } { لَا يُفَتَّرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ
 } { وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا هُمْ الظَّالِمِينَ } { وَنَادُوا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ قَالَ إِنَّكُمْ
 مَا كُنْتُمْ

“Benim âyetlerime iman edip de halis müslüman olan kullarım, “Siz ve eşleriniz sevinç ve mutluluk içinde cennete giriniz.” Onlar için altın tepsiler ve kadehler dolaştırılır. Canlarının istediği ve gözlerinin hoşlandığı her şey oradadır. Siz orada ebedî olarak kalacaksınız. İşte bu, yapmakta olduklarınıza karşılık size mîras verilen cennettir. Orada sizin için bol bol meyve var, onlardan yersiniz. Şüphesiz suçlular cehennem azabında devamlı kalacaklardır. Azapları hafifletilmeyecektir. Onlar azap içinde ümitsizdirler. Biz onlara zulmetmedik. Fakat onlar, kendileri zâlim idiler. (Görevli meleğe şöyle seslenirler:) “Ey Mâlik! Rabbin bizim işimizi bitirsin.” O da, “Siz hep böyle kalacaksınız” der.”⁸³

Buradaki { لَا يُفَتَّرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ } ayeti içindeki ‘ümidini kesmişlerdir’ anlamına gelir- ifadesi, kafirlerin azabının mutlak olarak kesintisiz olduğu konusunda delildir. Her iki grubun durumunun ebediliği hususunda ayrıca şu ayetler vardır:

{ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أُولَئِكَ هُمْ شَرُّ الْبَرِيَّةِ } { إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ } { جَزَاؤُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ لِمَنْ حَسِبَ رَبَّهُ }
 ذَلِكَ لِمَنْ حَسِبَ رَبَّهُ

“Şüphesiz, inkâr eden kitap ehli ile Allâh’a ortak koşanlar, içinde ebedî kalmak üzere cehennem ateşindedirler. İşte onlar yaratıkların en kötüsüdürler. Şüphesiz, iman edip, salih ameller işleyenler var ya; işte onlar yaratıkların en hayırlısidirler. Rableri katında onların mükâfatı, içlerinden ırmaklar akan, içlerinde ebedî kalacakları Adn cennetleridir. Allâh onlardan razı olmuştur, onlar da Allâh’tan razı

olmuşlardır. İşte bu mükâfat Rablerine derin saygı duyanlara mahsustur.⁸⁴

{إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا} {لِلطَّٰغِيْنَ مَآبًا} {لِلَّذِيْنَ فِيهَا أَحْقَابًا} {لَا يَدْخُلُوهَا فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا} {إِلَّا حَمِيمًا وَغَسَّاقًا} {جَزَاءً وَفَاقًا}

“Şüphesiz cehennem, bir gözetleme yeridir; azgınlar için, içinde çağlar boyu kalacakları bir dönüş yeridir. Orada ne bir serinlik ve ne de içecek bir şey tadacaklar! Yalnızca bir kaynar su ve irin. Bir ceza ki tam yaptıklarına uygun.”⁸⁵

{فَذُوقُوا فَلَنْ نَزِيدَكُمْ إِلَّا عَذَابًا} {إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا} {حَدَائِقَ وَأَعْنَابًا} {وَكَوَاعِبَ أَنْرَابًا} {وَكَأْسًا دِهَاقًا} {لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا كِدَابًا} {جَزَاءً مِّن رَّبِّكَ عَطَاءً حِسَابًا}

“Kâfirlere şöyle denilir: “Şimdi tadın. Artık bundan sonra yalnızca azabınızı artıracacağız.” Şüphesiz Allâh’a karşı gelmekten sakınanlara bir kurtuluş, bahçeler, üzümler, kendileriyle bir yaşta, göğüsleri çıkmış genç kızlar ve dolu dolu kadehler vardır. Orada ne bir boş söz işitirler, ne de bir yalan. Bunlar Rabbinin yeterli bir bağıışı, mükâfatıdır.”⁸⁶

Bu ayetler hakkında müellif şu değerlendirmelerde bulunmuştur:

“Bu ayetlerin birkaç yönü vardır ve **birincisi şudur:** {لَا يَدْخُلُوهَا فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا} Bu ayetler, cehennem ehlinin azabının kesintisiz bedenî bir azap olduğu hususunda çok açıktır (zâhir) ve çünkü ayet aynı zamanda serinlik ve suyun tadılmasını nefy ediyor; ayrıca bunun karşılığında kaynar su ve irin tadacaklarını ispat etmektedir. **İkincisi;** {فَذُوقُوا} ayeti bedenî azabın ebediliği konusunda nass’dır.” Bu konuda Râzî’den de bazı görüşler aktarmaktadır.⁸⁷

Üçüncü yön ise; müttakilerin mükafatını anlatan {إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا} ayetlerin hemen akabinde kafirlerin Cehennemdeki bedenî azaplarının ebediliğini anlatan ayetlerin gelmesi, Cennette müminlerin nimetlerinin ebediliğine delalet etmektedir. Çünkü rahmet kapısının gazap kapısından daha geniş olduğu nasslarla sabittir.⁸⁸

⁸⁴ el-Beyyine, 98/6-8.

⁸⁵ en-Nebe’, 78/21-26.

⁸⁶ en-Nebe’, 78/30-36; Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* (Ayasofya, 2289), 119b-120a.

⁸⁷ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* (Ayasofya, 2289), 120b.

⁸⁸ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* (Ayasofya, 2289), 121a.

{فَإِذَا نُقِرَ فِي النَّاقُورِ} {فَذَلِكَ يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ عَسِيبٌ} {وَعَلَى الْكَافِرِينَ عَذَابٌ عَسِيبٌ} {ذَرْبِي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيدًا} {وَجَعَلْتُ لَهُ مَالًا مَمْدُودًا} {وَبَنِينَ شُهُودًا} {وَمَهَّدْتُ لَهُ تَمْهِيدًا} {ثُمَّ يَطْمَعُ أَنْ أَزِيدَ} {كَلَّا إِنَّهُ كَانَ لِآيَاتِنَا عَنِيدًا} {سَأَرْهَقُهُ صُعُودًا} {إِنَّهُ فَكَّرَ وَقَدَّرَ} {فَفَقَّتْ كَيْفَ قَدَّرَ} {ثُمَّ قَتَلَ كَيْفَ قَدَّرَ} {ثُمَّ نَظَرَ} {ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَ} {ثُمَّ أَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَ} {فَقَالَ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ يُؤْتَى} {إِنْ هَذَا إِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ} {سَأُصَلِّبُهُ سِقْرًا} {وَمَا أَذْرَاكَ مَا سَقَرٌ} {لَا تُبْقِي وَلَا تَذَرُ}

“Sûr’a üfürüldüğü zaman var ya; işte o gün çetin bir gündür. Kâfirler için hiç kolay değildir. Tek olarak yaratıp, kendisine geniş servet ve gözü önünde duran oğullar verdiğim, kendisi için (nimetleri önüne) serdikçe serdiğim o kimseyi bana bırak! Sonra da o hırsla daha da artırmamı umar. Hayır, umduğu gibi olmayacak. Çünkü o, bizim âyetlerimize karşı inatçıdır. Ben onu dimdik bir yokuşa sarıdıracağım. Çünkü o, düşündü taşındı, ölçtü biçti. Kahrolası nasıl da ölçtü biçti! Yine kahrolası, nasıl ölçtü biçti! Sonra baktı. Sonra kaşlarını çattı, suratını astı. En sonunda, kibirini yenemeyip sırt çevirdi de: «Bu (Kur’an) dedi, olsa olsa (sihirbazlardan öğrenilip) nakledilen bir sihirdir. Bu, insan sözünden başka bir şey değil.» Ben onu “Sekar”a (cehenneme) sokacağım. Sekar’ın ne olduğunu sen ne bileceksin? Geride bir şey koymaz, bırakmaz.”⁸⁹ Son ayetteki وَلَا تَذَرُ ifadesi “azabı bırakmaz vazgeçmez” demektir. Bu ayet grubu Cehennem’in var olduğu sürece ateşle azabın da hiç kesilmeyeceğine (nass) delildir. Hatta kafirlerin azabının ebediliğine delil olan şu ayetler de vardır:

{هَذَانِ خَصْمَانِ اخْتَصَمُوا فِي رَبِّهِمْ فَالَّذِينَ كَفَرُوا قُطِعَتْ لَهُمْ ثِيَابٌ مِنْ نَارٍ يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُءُوسِهِمُ الْحَمِيمُ} {يُصْهَرُ بِهِ مَا فِي بُطُونِهِمْ وَالْجُلُودُ} {وَلَهُمْ مَقَامِعٌ مِنْ حَدِيدٍ} {كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا مِنْ غَمٍّ أُعِيدُوا فِيهَا وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ}

“Şu iki gurup, Rableri hakkında çekişen iki hasımdır: İmdi, inkâr edenler için ateşten bir elbise biçilmiştir. Onların başlarının üstünden kaynar su dökülecektir! Onunla, karınlarının içindekiler ve derileri eritilir. Onlar için bir de demirden topuzlar vardır. Her ne zaman cehennemden, o ızdıraptan çıkmak isteseler, oraya geri döndürülürler ve onlara, “Tadin yangın azabını” denilir.”⁹⁰

⁸⁹ el-Müddessir, 74/8-28.

⁹⁰ el-Hac, 22/19-22.

{يُرِيدُونَ أَنْ يُخْرِجُوا مِنَ النَّارِ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّقِيمٌ} **"Ateşten çıkmak isterler ama ondan çıkabilecek değillerdir. Onlara sürekli bir azap vardır."**⁹¹

Ben derim ki bu iki ayet de kafirlerin Cehennemden ebediyen çıkmayacaklarına (nass) delildir.⁹²

Müellif konuya başka bir açıdan girerek bazı iddialara da şöyle cevap vermiştir: **Cennet ile Cehennem arasında herhangi bir vasıta yoktur** diyene şöyle deriz: Aksine bu ikisi arasında şu ayete göre bir vasıta vardır:

{وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ وَنَادَاؤُا أَصْحَابِ الْجَنَّةِ أَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ} {وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ قَالُوا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ}

"İkisi (cennet ve cehennem) arasında bir sur, A'râf üzerinde de bir takım adamlar vardır. Cennet ve cehennemliklerin hepsini simalarından tanımaktadırlar. Cennetliklere, "Selâm olsun size!" diye seslenirler. Onlar henüz cennete girmemişlerdir, ama bunu ummaktadırlar. Gözleri cehennemlikler tarafına çevrildiği zaman, "Ey Rabbimiz! Bizi zalim toplumla beraber kılma" derler."⁹³ Ayrıca 'A'râf'ın adamları' hakkında yine şu ayet nazil olmuştur:

{وَأَخْرَجُوا مُرَجُومَ لَأْمُرِ اللَّهِ إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ...} "(Sefere katılmayanlardan) diğer bir kısmı da, Allâh'ın emrine bırakılmışlardır. Bunlara ya azap eder ya da tövbelerini kabul eder..."⁹⁴

Şehzâde; Hicâb'ın Cennetle Cehennem arasına yerleştirilmiş bir sûr olduğunu söylemiş ve Keşşâf sahibi, Kâdı Beydâvî ve diğer müfessirlerin de aynı yorumu yaptıklarını söyledikten sonra bu iki müfessirin Â'râf ve Sûr hakkındaki uzun açıklamalarını aktarmıştır. Bunu yaparken de bazı kavram ve kelime analizleri için bu tefsirlerden nakiller yapmıştır.⁹⁵ Burada müellifin rivayet tefsirinin en önemli esası olan ayeti ayetle izah etme metoduna gittiğini görüyoruz.

91 el-Mâide, 5/37.

92 Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 121a.-b.

93 el-Ârâf, 7/46-47.

94 et-Tevbe, 9/106.

95 Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 121b.-122a.

2. Ayetleri İzahta Müracaat Ettiği Tefsirler

Osmanlı alimlerinin en çok istifade ettikleri müfessirler Zemahşerî (ö.538/1143) Fahreddîn er-Râzî ve Kâdî Beydâvî'dir.

Osmanlı'nın hemen hemen tüm dönemlerinde Kur'ân faaliyetleri başta padişah olmak üzere saray mensupları arasında da titizlikle sürdürülmüştür. Üst düzey yöneticilerin de katıldığı bu ilimi toplantılar Huzur Dersleri olarak icra edile gelmiştir. Bu derslerde tefsir olarak Kâdî Beydâvî'ye ayrı bir önem verilmiş ve bu tefsir en temel eser olarak okunmuştur. Bu tefsire sadece sarayda değil asıl itibariyle medreselerde de çok önem verilmiştir.⁹⁶

Şehzadenin konuyu izah esnasında ayetlere verdiği anlamlar, yaptığı açıklamalar ve okumalarda başvurduğu bazı tefsir kaynakları da mevcuttur. Bu tefsir kaynaklarının özellikleri ve tefsir çeşitleri açısından nerede durduğuna, böylece ayetlerin hangi tefsir çeşidi yönünden izaha çalışıldığına bakmak yerinde olacaktır.

Müellif, hem rivayet hem de dirayet tefsiri alanında meşhur güvenilir olanlarından istifade etmiştir. Bunlar içinde İbn Cerîr Taberî (ö.310/923) ve Muhammed Hüseyin el-Beğavî'ye (ö. 516/1122) referans vermiştir. Dirayet tefsirlerinden de Kâdî Beydâvî (ö.685/1286) tefsirinin yanında Fahreddîn er-Râzî'nin (ö.606/1210) tefsiri⁹⁷ ile bir başka eseri *Nihâyetü'l-Ukûl'e*⁹⁸ başvurmuştur. Ayrıca İblîs'in kafir oluşunu sadece Hz. Âdem'i (as) inkar etmesi, bütün peygamberleri veya bir kısmını inkar etmesi nedeniyle olduğunu Razî'nin tefsirinden Beğavî'nin de görüşü olarak aktarmıştır. Ayrıca İblîs'in bir melek olduğunu kabul ediyor ve buna dair de İbn Atıyye'in (ö.541/1147) tefsiri ile Vâhidî'nin (ö.468/1076) *el-Vasît* isimli tefsirinden İbn Abbâs (ö.68/687-88), İbn Mes'ûd (ö.32/652-53), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Katâde (ö.117/735) ve daha birçok müfessir zinciriyle nakilde bulunmuştur.⁹⁹

⁹⁶ Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları (Kuruluştan X/-XVI. Asrın Sonuna Kadar)*, Ensar Neşriyat, 1. Basım, (İstanbul: 2006), s.90-92, 99-100. Ayrıca bkz. Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-*, ed. Bilal Gökkr vd., (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011), s.109-115; Recep Arpa, "Huzur Derslerinde Kâdî Beydâvî Tefsiri mi Takip Edilirdi?", *Osmanlıda Tefsir Dersi Gelenekleri: Saray-Tekke-Medrese*, ed. Ömer Kara vd., (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2018), s. 91-136.

⁹⁷ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 27b., 64b.

⁹⁸ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 1b.

⁹⁹ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 92b.

Bu tefsirlerden başka *et-Tezkira bi Ahvâli'l-Âhira*¹⁰⁰ isimli eserinde müfessir Ebû Abdillâh el-Kurtubî (ö.671/1273) ve Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'in (ö.543/1148) *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ından da rivayetlerde bulunmuştur.¹⁰¹

Sonuç olarak Şehzâde'nin, incelediğimiz eserindeki ayetleri kullanımında rivayet ve dirayet tefsirlerinden en güvenilir ve meşhur olanlarını seçtiği görülmektedir.

Müellifin eserinde zikrettiği ayetleri kullanım tarzının baktığımızda metodik olarak Konulu Tefsir çeşidinin bir alt şubesi olan Genel Konu Tefsiri türüne girdiğini söyleyebiliriz. "Bu tefsir türü, gayeleri aynı olan ayetlerin bir araya getirilerek yapılan tefsirdir. Mesela Ahkam ayetleri tefsiri böyledir. Bu tefsirlerde ele alınan ayetler namaz, oruç, zekat, ibadet, cihad, fâiz vb. çeşitli konuları ihtiva etmiş olsa da esasen onların hepsinin konusu birdir yani hüküm bildirmektedir."¹⁰² Bu eserde de asıl konu imandır ve müellif imanın zıddı olan küfre götürücü sözleri ele alışı için, seçtiği ayetlerin hep bu ana temaya sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla onun konuları değerlendirirken ayetleri seçimi ve kullanımındaki yaklaşımının, bahsettiğimiz tefsir metoduyla çok örtüştüğünü söyleyebiliriz.

Şehzâde'nin ayet yorumları için yukarıdaki başvurduğu rivayet ve dirayet tefsirlerinde de müfessirler; bir ayeti izah ederken aynı konuyu içeren ayetleri kullanmışlar yani ayetin ayetle tefsiri metodunu kullanmışlardır. Müellifin ayetleri seçimi ve kullanımındaki yaklaşımında da bu metodu kullandığı görülmektedir. Yani Şehzâde ayetleri kullanımında referans verdiği tefsirlerle Konulu Tefsir türünde birleşmektedir denilebilir. Çünkü Konulu Tefsir, bütün tefsir çeşitleriyle ilişki alanına sahip ve genel çerçeve itibariyle onları kendi çatısı altında toplayıp kucaklayan bir tefsir çeşididir.¹⁰³

3. Kavram Analizleri Ve Arap Dilini Kullanması

Şehzâde eserinde bazı kavram analizleri de yapmıştır. Ayetleri izahta Arap dilini ve önemli sözlükleri titiz bir şekilde incelemesi ve kullanması bu alandaki vukûfiyetini göstermektedir. Mesela; " *جحد* /CUHD sözlükte

¹⁰⁰ Şehzâde eserinde Kurtubî'nin bu kitabının ismindeki "e-Mevtâ" kelimesini eksik zikretmiştir. Kitabın tam adı *et-Tezkira bi ahvâli'l-mevtâ ve'l-âhira*'dır. (Bkz. Tayyar Altıkulaç, "Kurtubî Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/456.

¹⁰¹ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 115b.

¹⁰² Muhsin Demirci, *Konulu Tefsire Giriş*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 97.

¹⁰³ Demirci, *Konulu Tefsire Giriş*, 110.

'bilerek inkar etmektir'. Çünkü Cevherî *Sihâh*'ta, İbnü'l-Fâris *Mücmel*'de, İbn Abbâd ise *el-Muhî'te* bu kelimeye 'mutlak küfür' anlamı vermiş ve hepsi de aynı şekilde açıklayıp tefsir etmiştir."¹⁰⁴ ifadeleri onun kavram analizlerindeki maharetini göstermesi yönünden önemlidir.

Burada zikrettiğimiz kaynakların dışında farklı konularda başka eserlere de başvurmuştur. Mesela; Teftazânî'nin (ö.792/1390) *Şerhu'l-Makâsîd*'i, el-Kastalânî'nin (ö.923/1517) *Havâşî Şerhi'l-Akâid*'i, Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767), *el-Âlim ve'l-Müteallim*'i¹⁰⁵ ve Ebu'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö.508/1115) *et-Tefsîr*'i¹⁰⁶ gibi birçok alimin eserlerine de referans vermesi ise onun ne kadar geniş bir ilmi müktesebata sahip olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir.

4. Kur'ân Yorumunda Re'y Tefsirine Bakışı

Şehzâde eserinde ele aldığı konularla ilgili ayetleri kullanırken delilsiz ve kaynaksız bir bilgi aktarımından titizlikle kaçınmış olduğunu yukarıdaki anlatılardan da gördük. Bu titizlik ve hassasiyetinden kaynaklanan tavrını özellikle ayet yorumlamadaki bazı tutum ve yaklaşımları da sert şekilde eleştirdiğini görmekteyiz.

Cehennem ehlinin azap gördüğü ateşin daha da alevlendirilmesi ve arttırılması konusundaki ayetlere yaptığı bazı yorumlarını eleştirenlere cevap verdiği şu görüşleri bunu ispata örnek gösterilebilir: "Eğer desen ki; 'bu ayetlerle yaptığın istidlalleri senin Kur'ân tefsiri yapabileceğin bir gücün ve yetkin mi var da yapıyorsun? Zira ortada Rasulullah'ın (sav) **'Kim Kur'ân'ı kendi reyî ile tefsir ederse küfre girer' sözü varken bunu nasıl yaparsın?**' Ben de derim ki bu istidlaller tefsir kabilinden şeyler değildir, aksine bunlar tefsir alimlerinin yorumlarından yaptığım bazı çıkarımlardır, hatta bazılarında mana o kadar açık ki tefsire bile ihtiyaç yoktur. Sonra **"Kur'ân'ı kendi reyî ile tefsir eden kafîr olur."** hadisi benim istidlallerimi kapsamaz. Ayrıca İmam Nevevî (ö.676/1277) *et-Tibyân fî Âdâbi Hameleti'l-Kur'ân* adlı eserinde bu meseleyi etraflıca izah etmiş ve şunları söylemiştir: Kur'ân'ı bilgisiz ilimsiz tefsir etmek ve manaları üzerinde konuşmak için ehli olmayana haramdır. Bu konuda birçok hadis ve ulemanın icmaı vardır. Alimlerin Kur'ân'ı tefsir etmeleri ise hem caizdir hem de hakkında icma olan güzel bir şeydir." Müellif bu cümlelerinden sonra

¹⁰⁴ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzî Küfr* (Ayasofya, 2289), 107a.

¹⁰⁵ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzî Küfr* (Ayasofya, 2289), 63b.

¹⁰⁶ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzî Küfr*, (Ayasofya, 2289), 27a.

konuyla ilgili hadisi çeşitli yönlerden ele alarak bir takım değerlendirmeler ve çıkarımlarda bulunmuştur.¹⁰⁷

Bu ifadelerinden Şehzâde'nin Kur'ân yorumunda ilimsiz, delilsiz ve sırf şahsi fikirlerle yapılan rey tefsiri hakkındaki görüş ve tutumunu da görmüş oluyoruz.

5. Bir Ulûmu'l-Kur'ân Konusu Olan İ'câz-I Kur'ân Hakkında Görüşleri

Müellifin eserinde Ulûmu'l-Kur'ân konularından sadece İ'câz-ı Kur'ân'a değindiği görülmektedir. Bu konuyu Tehaddî (Kur'ân'ın meydan okuması) ile beraber ele almış ve oldukça detaylı bilgiler vermiştir:

“Tevatüren sabittir ki Rasulullah (sav); en halis Arabın en fasih belagatçılarına ve onların en parlak eselerine Kur'ân'ın bazen tamamıyla bazen on suresiyle bazen de üç ayetlik en kısa suresiyle meydan okumuştur. Kur'ân; bir benzerini kimsenin yapamayacağı ve muâraza edemeyeceği kendisine ait bir mucize olduğunu iddia etmiştir. Nitekim birçok ayette Tehaddî durumu şöyle gelmiştir:

{قُلْ لِّئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ

{De ki: “Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur'an'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler.”¹⁰⁸

{فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ} “Eğer doğru söyleyenler iseler, haydi onun gibi bir söz getirsinler!”¹⁰⁹

{أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوْرٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ ...} “Yoksa “onu (Kur'ân'ı) uydurdu” mu diyorlar? De ki: “Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi Allâh'tan başka gücünüzün yettiklerini de (yardıma) çağırıp, siz de onun gibi uydurma on sûre getirin.”¹¹⁰

{أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُوْرَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ

كُنْتُمْ صَادِقِينَ}

¹⁰⁷ Şehzâde, Kitâbu şerhi elfâzi Küfr (Ayasofya, 2289), 125b. -126a. -b.

¹⁰⁸ el-İsrâ, 17/88.

¹⁰⁹ et-Tûr, 52/34.

¹¹⁰ Hûd, 11/13.

"Yoksa onu (Muhammed kendisi) uydurdu mu diyorlar? De ki: "Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi siz de onun benzeri bir sûre getirin ve Allâh'tan başka, çağırabileceğiniz kim varsa onları da yardıma çağırın."¹¹¹

{ وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ }

"Eğer kulumuza (Muhammed'e) indirdiğimiz (Kur'an) hakkında şüphede iseniz, haydin onun benzeri bir sûre getirin ve eğer doğru söyleyenler iseniz, Allâh'tan başka şahitlerinizi çağırın (ve bunu ispat edin)."¹¹²

Bu ayetler delalet etmektedir ki Tehaddî, bir kere Kur'ân'ın tümüyle, bir defa on sure ile, bir defa da bir sure ile vaki olmuştur. Muârizdan bu imkanı / gücü Kur'ân kesin bir şekilde nefyetmiştir ve buna da şu kısım delildir:

{ فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا... } **"Eğer, yapamazsanız -ki hiçbir zaman yapamayacaksınız-..."**¹¹³ Vâkıa da böyle cereyan etmiştir ve ne tamamına ne on sureye ne de bir sureye muâraza yapılamamıştır.¹¹⁴

Müellif bu ifadeleriyle Ku'ân'ın i'câzında tüm alimlerin öteden beri kabul ettiği bilgileri aktarmış ve bunlardan farklı bir şey söylememiştir. Konuyu biraz daha genişleterek bu i'câzın tespit edilebilen alanlarını ve yönlerini de şöyle anlatmıştır:

'İ'câz Yönleri şunlardır:

Ğayb'dan Haber Vermesi. Şu ayetler de buna delildir:

{الْم}{غَلِبَتِ الرُّومُ}{فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلِبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ}

"Elif Lâm Mîm. Rumlar yenildi. Arapların bulunduğu bölgeye) en yakın bir yerde onlar, bu yenilgilerinin ardından mutlaka galib geleceklerdir."¹¹⁵ Olay da aynen Kur'ân'ın haberine uygun meydana gelmiştir.

{ إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَىٰ مَعَادٍ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ مَنْ جَاءَ بِالْهُدَىٰ وَمَنْ هُوَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ }

111 Yûnus, 10/38.

112 el-Bakara, 2/23.

113 el-Bakara, 2/24.

114 Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzi Küfr* (Ayasofya, 2289), 136a.-137b.

115 er-Rûm, 30/1-3.

"Kur'an'ı sana farz kılan Allâh, şüphesiz seni dönülecek bir yere döndürecektir. De ki: "Rabbim hidayetle geleni ve apaçık bir sapıklık içinde olanı daha iyi bilir."¹¹⁶ Burada muhatap Rasulullah'tır ve ayetteki Meâd'dan kasıt da Mekke'dir. Zira kişinin Meâd'ı, memleketi ve beldesidir. Çünkü kişi birçok beldeyi dolaşır sonunda kendi memleketine döner.

Bunların dışında da gerek geçmişe gerekse geleceğe dair gayb haberleriyle ilgili ayetler vardır. Ben de diyorum ki Kur'an'daki muğayyabâtan haber veren az sayıda ayet vardır. Yani bu tür ayetler Kur'an'ın her yerinde yoktur.¹¹⁷ Gaybtan haber veren ayetler her yerde olmasa da Kur'an her yerinde her suresinde meydan okumuştur. Ayetlerde Gayb'dan haberler yoksa o zaman bunun, mutlak olarak bir icaz yönü olması sahih olmaz. Nitekim bilinenin ve alışılmışın dışında meydana gelen birçok olay vardır ki bunların hepsi harikulade özellikler içerdiği için mucizedir ve bunların hiçbirini inkar etmek mümkün değildir.

Nüzulü Uzun Sürmesine Rağmen Kur'an'da Hiçbir Tenakuz ve İhtilafın Bulunmaması. Nitekim şu ayet bunu ifade etmektedir:

{أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْفُرَّانَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا}

"Hâlâ Kur'an'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allâh'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı."¹¹⁸

Buradaki imkansız ihtilaftan murad, belağatta birinin ulaştığı zirveden diğerinin eksik kalması ve ona ulaşamaması anlamındaki ihtilaftır. Çünkü uzun söz; en usta belağatçıdan bile sadır olsa bozukluk, zayıflıktan, şişirilmişlikten, rekâketten ve kuruluktan asla uzak olamaz. Kur'an ise farklı bile olsa bütün parçalarıyla tam ve mükemmel belağatla muttasıftır.¹¹⁹

Kur'an'ın En İnce İlimleri, Bütün Maslahat ve Hikmetlerin Hakikatlerini İçermesi

Filozufların sözleri de birçok hikmetler ve hakikatler içermektedir. Ben de diyorum ki; Kur'an, bütün alimlerin ve filozofların sayamayacağı, kitaplarının kapsayamayacağı ilimleri ve hakikatleri içermesi şeksiz şüphesiz gizlenmesi imkansız bir mucizedir.¹²⁰

¹¹⁶ el-Kasas, 28/85.

¹¹⁷ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* (Ayasofya, 2289), 128b.

¹¹⁸ en-Nisa, 4/82.

¹¹⁹ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* (Ayasofya, 2289), 149a.

¹²⁰ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* (Ayasofya, 2289), 139a-b.

Müellif Kur'ân'ın icazı ve icaz yönleriyle ilgili bu fikirlerini aktardıktan sonra Nazzâm (ö. 231/845)'in ortaya attığı **Sarfe** iddiasına da oldukça geniş bir yer ayırmış ve bu iddiaya cevaplar vererek Kur'ân'ın icazını ispat etmeye çalışmıştır.¹²¹ Onun **Sarfe**¹²²'ye dair söylediklerini çalışmamız dışına çıkmış olacağı nedeniyle buraya almıyoruz.

Şehzâde bunların dışında Hurûf u Mukattaa gibi başka konulara da değinmiş,¹²³ Kalam ve felsefe ilmine bakışı hakkında da oldukça geniş bilgi vermiştir.¹²⁴

Sonuç

Bu araştırmada Osmanlı dönemi ilim geleneği içerisinde yetişmiş bir hanedan mensubu olan Şehzade Korkud'un *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* isimli eseri incelendi. Asıl itibariyle Kalam alanında yazılmış ve bir mümini imandan çıkarıp küfre götürebilecek sözlerin ele alındığı bu önemli kitapta konuya dair birçok mesele incelenmiştir. Müellif eserinde ayetleri iki şekilde kullanmıştır: Çoğu yerde ayetin sadece konuyla ilgili kısmını almış, bazen de ayet metninin tamamını almıştır.

Ayetlere dair zaman zaman yorumlar ve açıklamalar yapmış, bunu yaparken İslam ilim geleneğinde en güvenilen başta rivayet ve dirayet tefsiri kaynakları olmak üzere Arap dili sözlükleri, kalam ve hadis kaynaklarını referans göstermiştir.

Eserde ayetleri seçerken aynı konuyu ihtiva edenleri alıp istidlal etmesi, tefsir çeşitlerinden Konulu Tefsirle metodik olarak örtüştüğünü göstermektedir. Bazı kavram analizleri yapmış; hiçbir ilim ve delile dayanmadan salt akılla ayet yorumlamaya şiddetle karşı çıkmış ve kendisinin bir tefsir yapmadığını sadece müfessirlerin yorumlarına dayandığını ifade etmiştir. Ayrıca Kur'ân ilimlerinden İ'câz-ı Kur'ân ve i'caz yönleri ile Sarfe konusundaki görüşlerini de anlatmıştır.

Sonuç olarak bu kitap, ele aldığı konuları ve kullandığı kaynakları açısından Şehzâde Korkud'un ilmî kapasite ve donanımını gösteren önemli bir eserdir.

¹²¹ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* (Ayasofya, 2289), 139b.- 142b.

¹²² **Sarfe**: Kur'ân-ı Kerîm'in erişilmez üstünlüğünü kanıtlamayı amaçlayan bir İ'câz-ı Kur'ân teorisi. Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Sarfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/140-141.

¹²³ Şehzâde, *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* (Ayasofya, 2289), 150b.-151a.

¹²⁴ Şehzâde Korkud, *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr* (Ayasofya, 2289), 48b., 49a-b.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvî. xxx Cilt. Müessesetü'r-Risale. Beyrut: 2001.
- Altıkulaç, Tayyar, "Kurtubî Muhammed b. Ahmed". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 26/456. Ankara: TDV Yayınları 2002.
- Arpa, Recep. "Huzur Derslerinde Kâdî Beydâvî Tefsiri mi Takip Edilirdi?". Osmanlıda Tefsir Dersi Gelenekleri: Saray-Tekke-Medrese. ed. Ömer Kara vd. 91-136. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, I. Baskı, 2018.
- Beydâvî, Nâsîrüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. 4 Cilt. Dâru'r-Reşîd, Beyrut, 2000.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrahîm el-Cu'fî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Mahmûd Hasan Nassâr, 1 Cilt. nşr. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye. Beyrut: 1971.
- Demir, Ziya. *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları (Kuruluştan X/-XVI. Asrın Sonuna Kadar)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2006.
- Demirci, Muhsin. *Konulu Tefsire Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Diyanet Vakfı. 3 Nisan 2020. <http://www.kuranmeali.net/diyanet-vakfi.htm>
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen-i ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. iv Cilt. el-Mektebetü'l-Asriyye. Beyrut: ts.
- Emecen, Feridun. "Korkud Şehzâde". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 26/205-207. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. thk. Ahmed Şemseddîn. I Cilt. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye. Beyrut: 1971.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. 1 Cilt. nşr. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye. Beyrut: 1971.
- Öztürk, Mustafa. "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış". Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları - I -. ed. Bilal Gökür vd. 109-115. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, I. Baskı, 2011.
- Şehzâde, Muhammed Korkud b. Ebî Yezîd b. Muhammed Murâd b. Muhammed b. Ebî Yezîd b. Murâd b. Orhan b. Osman. *Kitâbu şerhi elfâzı Küfr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2289, 1a.-216a.
- Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Süneni't-Tirmîzî*, thk. Beşşâr İvâd Ma'rûf. iv Cilt. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî. Beyrut: 1998.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Sarfe". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 36/140-141. Ankara: TDV Yayınları, 2009.